

M.NIZANOVTIŇ «MUHABBAT QOSIĞI» ROMANINDA TOLIQ HÁM TOLIQ EMES GÁPLERDIŇ QOLLANILIW ÓZGESHELIGI

Tursinbaev Amangeldi

Annotaciya. Bu maqolada qoraqalpoq yozuvchisi hisoblangan Muratbay Nizanovning «Muhabbat qóshığı» romanida qóllanilgan tóliq va tóliq emas gaplarning anglatilish masalasini tahlil qildik.

Kalit so'zlar. toliq gáp, toliq emes gáp, fraza, teoriya.

Qaraqalpaq prozasınıń bayırında belgili jazıwshı Muratbay Nızanovtıń ornı girewli. Onıń povest hám romanları kitap oqırmanları tárepinen jıllı júz benen kútip alındı. Shıǵarmalarında yumor-satiranı sheber beriwshi, sonday-aq, ondaǵı mazmun menen mániniń ráń-báreń bolıp qubılıp keliwi shıǵarmanıń emocional-ekspressivlik sheńberiniń keńeyiwine xızmet etip kelgen. Bunday ózgesheliklerdi ol frazeologiyalıq sóz dizbeklerdi beriw arqalı, naqıl-maqallardı qollanıw arqalı sheber jetkerip bergen bolsa, ekinshi tárepinen pikirdi keń hám qısqa formada beriw ushın toliq hám toliq emes gáplerdi qollanǵan.

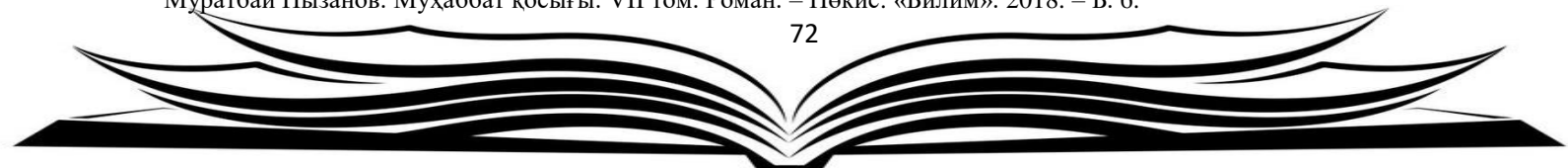
Biziń bul maqalamızdıń tiykarǵı teması jazıwshınıń «Muhabbat qosıǵı» romanında qollanǵan toliq hám toliq emes gáplerdiń qollanıwı bolıp esaplanadı. Biz bul wazıypanı ele de anıq hám túsiniikli formada túsindiriw ushın eki bólimge bólip alıp úyreniwdi maqset ettik. Birinshi bólimde biz usı romanda qollanılǵan toliq gáplerdi hám olardıń qanday sóz shaqaplarınan qollanıw keliw ózgesheliklerin úyrenip ótpekshimiz. Bunday ózgesheliklerdi bilip alıw ushın biz jazıwshınıń romanında keltirilgen mısallardı tallaw arqalı ámelge asıramız. Mısalı:

“— *Sol on altı jastaǵı?!*”

— *Awa! Sol on altı jastaǵı!!!*”¹

Bul joqarıda keltirilgen mısallardıǵa názer salıp qarasańız, onda eki adamnıń bir-biri menen sóylesiw keltirilgen. Yaǵnıy shıpaker menen nawqas arasındaǵı sáwbet. Bul jerde soraw berilgen hám oǵan toliq túrde juwap qaytarılǵanlıǵın kóriwimiz múmkin. Yaǵnıy “*Sol on altı jastaǵı?!* *Awa! Sol on altı jastaǵı!!!*” dep keltirilgen. Bul jerde avtor pikirdi toliq túrde bergen. Eger ol shıpaker bergen sorawǵa “*Awa!*” dep juwap qaytarıwdı maqul kórgeninde de bolar edi. Bunday jaǵdayda pikir keskin túrdegi juwapqa aylanatuǵın edi.

¹ Муратбай Нызанов. Мухаббат қосығы. VII том. Роман. – Нөкіс: «Билим». 2018. – Б. 6.

Degen menen jazıwshı bunday formada emes, bálkim, pikirdi tolıq túrde beriwdi maqul kórgen. Bul arqalı bolsa aytajaq bolǵan sezimler, oylardıń ekinshi bir adamǵa tolıq túrde ele de anıq jetkeriliwin támiyinlegen. Bunı siz mısallarda qollanǵan irkilis belgilerine názer salıw arqalı da bilip alıwıńız múmkin.

“— *Qattıraq sóylese, jigit qusap!*

— *Qızǵa qarap qattı sóylewge bola ma?! — Palatadaǵılardıń biri meniń tárepimdi alǵan boldı*”².

Bul mısallarda da dál sonday. Bunda tiykarınan palatadaǵılardıń bir-biri menen sáwbeti keltirilgen bolıp, onda da pikir ekinshi bir adamǵa tolıq túrde jetkerilgen.

Awızeki sóylewde yáki jazba ádebiyatta tolıq gáplerdiń qollanıw ózgeshelikleri tiykarınan aytilajaq bolǵan oy-pikirdiń dál, anıq hám túsinikli formada jetkeriliwi ushın xızmet qıladı. sintaksis tarawında gáplerdiń dúzilisin, olardıń jasalıwın úyreniwde tolıq gáplerdiń jasalıw ózgeshelikleri de kózge taslanadı. Tolıq gápler jasalıwında gápte gáptiń bas aǵzaları esaplanǵan baslawısh, bayanlawısh hám gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları esaplanǵan anıqlawısh, tolıqlawısh hám pısıqlawıshlar qatnasıwı kerek. sonda ǵana jasalǵan hár qanday gáp tolıq gáp bolıp esaplanadı. Biraq, ayırım jaǵdayda gápte baslawısh penen bayanlawısh qatnasıp kelgen gáplerdi de tolıq gápler sıpatında qabıl etemiz. Bunda biz tiykarınan kontekstke qaraymız. Geypara jaǵdaylarda jasalǵan gáplerde ekinshi dárejelerdiń hámmesi de tolıq túrde qatnasa bermeydi. Bunday jaǵdayda da, ekinshi aǵzalırdıń birewi de gápte qatnassa onda onday jaǵdayda da jasalǵan gápler tolıq gápler dep esaplanıladı.

“— *Ózi ne, sulıw emes pe?*

— *Qayaǵı sulıw! Murnı qolabaday! Judırıǵı shoqmarday*”³.

Keltirilgen mısallardıǵa názer salıp qaraymız. Bul jerde de tolıq túrde jasalǵan gápti kóremiz. Onda baslawısh, anıqlawısh hám tolıqlawısh gáp aǵzalırdıń qatnasqanlıǵın hám olar gáptiń tolıq túrde jasalıwın támiyinlep kelgenligin kóriwimiz múmkin. Bul jerde “*qayaǵı sulıw*” tolıqlawısh hám anıqlawısh gáp aǵzası xızmetinde kelgen bolsa, “*murnı qolabaday*” baslawısh hám anıqlawısh, “*judırıǵı shoqmarday*” baslawısh hám anıqlawısh gáp aǵzalırdı xızmetinde ekelgenligin kóriwimiz múmkin.

Jáne de:

“— *Jora, atıń kim? — dedi Jiyengaliy warsaqı gápke noqat qoyıp.*

² Муратбай Нысанов. Мухаббат қосығы. VII том. Роман. – Нөкіс: «Билим». 2018. – Б. 11.

³ Муратбай Нысанов. Мухаббат қосығы. VII том. Роман. – Нөкіс: «Билим». 2018. – Б. 12.

— *Meniñ atım Jiyengaliy. Jasım jigirma beste. On birinshi awıldan keldim. Dükanshıman.*

— *Qatar ekenbiz. Atım Mámбетnazar. Baslawısh klass muǵallımimen*⁴.

Dialoglar tiykarınan eki adamnıñ bir-biri menen sóylesiwi arqalı jasaladı. Kórkem shıǵarmalardıñ jasalıwında da dialoglardıñ xızmeti úlken. Bolmasa jazıwshı jetkerip bermekshi bolǵan qanday da bir haqıyqatlıq qurǵaq bayanlawǵa uqsap qaladı. Biz mısallarda tolıq gáplerdiñ qatnasıwın da usınday dialoglar arqalı anıqlaymız. Óytkeni kópshilik jaǵdaylarda tolıq hám tolıq emes gáplerdiñ qollanıw usınday dialoglarda ǵana kózge taslanadı.

Joqarıda keltirilgen mısallarda kórinip turǵanında eki nawqastıñ bir-biri menen sáwbeti keltirilgen. Onda da tolıq gáplerdiñ qatnasqanlıǵı kózge taslanadı. Olar bir-biri menen tanısıw arqalı kásibi, jası hám atı-familiyasın bilip aladı. bunday ózgesheliklerdi bolsa olar bayanlawda tolıq túrde juwap qaytarıw arqalı bayanlaǵan.

— *Gúlshiyra kelgen menen jay jariq bola ma? Ol qara-ǵo!*

— *Onsha qara emes-áy, buwday reñ!*

— *Bul jerde Nazar degen adam joq, basqa palataǵa kirip qalǵan joqsañ ba? –dedi Jiyengaliy.*

— *Aqıldan adasqan shıǵarman judá! – Soñ maǵan qarap basın izzeydi. – Júr, seni toydırıp qaytaman*⁵.

Bul dialoglıq sóylewlerdiñ hámмесinde de pikirge tikkeley qatnaslı áhmiyetli bolǵan sóylem aǵzalarınıñ barlıǵı tolıǵı menen qatnasqan.

— *Jabıñ qapırızdı túwe! Haw! Sizlerge tamasha kerek!*

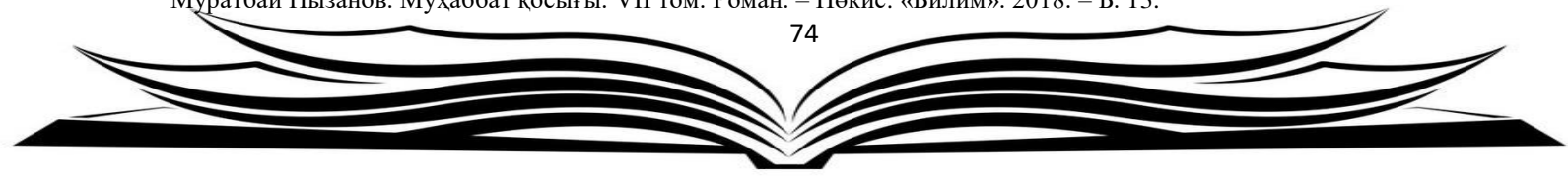
— *Palatańızǵa kirip otırın, bereket tapqırlar! Buyaqta birew janı menen ǵay bolıp atır!*

— *On jetinshi palatada Mátyakub degen bala bar. júregi kóylegin kóterip taslap soǵadı, — Jiyengáliydiñ ornına Aman juwap qaytardı. Ol ústindegi maykasın qolı menen tartıp jiberip, nawqastıñ halın maǵan túsindirgen boldı.*

Keltirilgen mısallarda kontekste baylanıslı da, situaciyaǵa baylanıslı da tolıq gápler qollanılgan. Olar tiykarınan pikirdiñ ekinshi bir adamǵa tolıq formada, anıq hám dál etip túsindiriliwi ushın usınday formada dúzilgen. Bunday tolıq formada dúzilgen gápler romannıñ kópshilik bólimlerinde ayqın kózge taslanadı.

⁴ Муратбай Нысанов. Мухаббат қосығы. VII том. Роман. – Нөкіс: «Билим». 2018. – Б. 12.

⁵ Муратбай Нысанов. Мухаббат қосығы. VII том. Роман. – Нөкіс: «Билим». 2018. – Б. 13.

Jazıwshınıń «Muhabbat qosıǵı» romanında qollanılǵan tolıq gáplerdiń stillik qollanıw ózgesheligin hám de olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bir-biri menen baylanısp, bir-birin tolıqtırıp klegenligin úyrenip shıqtıq. Endi biz romanda qollanılǵan tolıq emes gáplerdiń qollanıw ózgesheliklerin hám de gápte tamamlanǵan oydı bildirip kelip qaysı sóz shaqabınan jasalǵanlıǵın analizlep ótemiz. Bunı biz jazıwshınıń romanında qollanılǵan mısallardı tallaw arqalı bilip alamız. Mısalı:

— *Siz sol bayaǵı...*

— *Awa!*

— *Familiyań?*

— *Saxiev.*

— *Atıń?*

— *Mámbetnazar?*

— *Quwıqqa ne bále qıldıń? — dedi ol. — Taqır jerde júzdiń be?*

— *Yaq.*

— *Berman jaqınla. Túsir shalbardı!*

— *aw..⁶*

Bul jerde keltirilgen mısallarga názer salıp qarasańız soraw hám juwap formasındaǵı gáplerge kózińiz túsedı. Olarda berilgen sorawlarǵa bir gána sóz benen qısqa túrde juwap qaytarılǵan. Bunday ózgeshelikler bolsa, óz gezeginde juwaptıń dál formada keskin beriliwin támiyinleydi.

— *Men-ám erkekpen. Toparlasıp monshaǵa túsip kórdiń be? Ármıyaǵa bardıń ba?*

— *Yaq.*

— *Tuwrısın ayt, medicinada uyat bolmaydı. Jaqın arada jeńiltek nasharlar menen tósekles boldıń ba?*

— *Yaq.*

— *Ayta ber. Nashar emesseń! Erkek adamǵa maqtanış ol.*

— *Iras aytaman.*

— *Úylendiń be?*

— *Yaq.*

— *Oy, aman bolǵır-áy! Shimıldıqqa kirmey turıp quwıǵıńdı awırtıp júrseń. Búyiriń awıra ma?*

— *Awıradı.*

⁶ Муратбай Нызанов. Мухаббат қосығы. VII том. Роман. – Нөкіс: «Билим». 2018. – Б. 7.

- *Qay tárepi?*
- *Oń tárepi.*
- *Shandırday shertilip tura ma?*
- *Awa. awa...⁷*

Bul keltirilgen mısallarğa názer salıp qarasańız olarda sorawğa qarata qaytarılğan juwaptıń tolıq emes gáp formasında keltirilip turǵanı belgili. Bul mısallardıń hámmesi de dialoglıq formada dúzilgenligi sebepli kontekstke baylanıslı ayırım aǵzalar túsirilip qollanılǵan.

- *Quwıǵında gáp joq, — dedi ol ruchkasın jazıp otırǵan qaǵazınıń ;stine qoyıp. — Awırıtıw bótekeńde. Quwıq bótekeniń xızmetkeri. Ol quwıqqa tapsırma bergen, men awırıp turman, bas miyge xabarla dep. Keyin quwıq bas miyge «звануть» etken. Endi túsindiń be?*
- *Túsindim, aǵa.*
- *Túsinsen, jatıp emleneseń.*
- *Qansha?*
- *Onı bótekeń biledi. Bir ay jatarsań, bálkim eki ay.*
- *Oy-bu-uw!*
- *Jemtikti jep, qarmaqtan shıǵıp ketse neǵılanman?!*
- *Áy, qız-áy! Jemtigińe bek bol!*
- *Joqbosh! — dedi qız tiliniń ushuna kelip qalǵan gápti irke almay. Sońınan «keshirersiz» dedi esitiler-esitilmes etip⁸.*

Bul mısallarda dál sonday kontekstlik tolıq emes gápler qollanılǵan. Olarda tiykarınan túsirilip qaldırılǵan aǵzalar yamasa gápler ózinen aldın kelip turǵan kontekst arqalı belgili bolıp turǵanlıǵı ushın sol qálpinde qollanılǵan. Sonlıqtan bunday dúzilistegi gápler kontekstlik tolıq emes gápler delinedi.

- *Berme, tuzdı, berme! Waq-áy, ayıp atırman-ǵo saǵan!*

- *Bolmasa, jawıp jiberedi-dá!*
- *Jawmaydı⁹.*

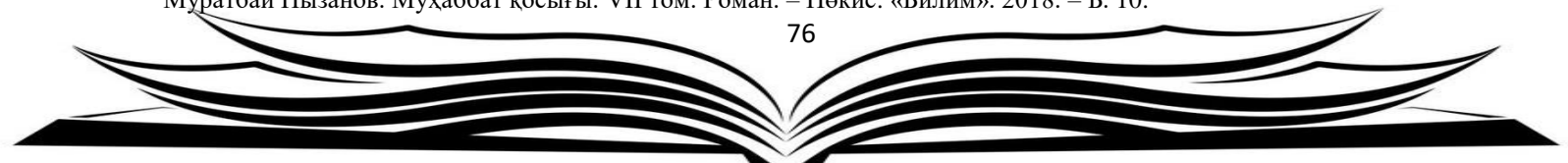
Romanda tolıq emes gápler tolıq gáplerge qaraǵanda ónimli qollanılǵan bolıp esaplanadı.

Research Science and
Innovation House

⁷ Муратбай Нызанов. Мухаббат қосығы. VII том. Роман. – Нөкіс: «Билим». 2018. – Б. 8.

⁸ Муратбай Нызанов. Мухаббат қосығы. VII том. Роман. – Нөкіс: «Билим». 2018. – Б. 9.

⁹ Муратбай Нызанов. Мухаббат қосығы. VII том. Роман. – Нөкіс: «Билим». 2018. – Б. 10.

— *Oyandın ba, Alip dāv!* — dedi ol meniñ uyqı aralas shala ashılıp turğan kózlerime qarap.

— *Awa,* — dep áste ğana maqulladım.

— *Zıyanı joq, seni ózim toydıraman.*

— **Qáytıp?** — dedi Jiyengáliydiñ qasındağı jas ballardıñ biri.

— *Gúlshiyra tóbemde turıp tórt tabletka ishizdi. Soñ shıranı kóterip, júzime taqap, nazlı jimıydı. Betime morjanıñ háwiri urıp ózimdi sál keyin aldım.*

— **Toqta, toqta,** — dedi Gúlshiyra shıranı ele de jaqınlatıp. Soñ shep qolınıñ suq barmağı menen murnıñ shep qaptalın sıypaladı¹⁰.

Mısallarda qollanılıp kelgen tolıq emes ğáplerdiñ mánisi tamamlanğan oydı bildiriwshi modallıq mánige iye sózler bolıp esaplanadı.

— *Taqan jediñ be?* — dedi bir waqta Gúlshiyra kúlip.

— **Yaq.**

— *Onda nege úndemeyseñ?*

— **Uyalıp otırman.**

— **Kimnen?**

— **Jańağı qızdan.**

— *Jigitim bolǵıñ kelmey me?*

— **...qáydem.**

— *“Sálemine qaray alıǵı”... Biraq, onday ğáplerdi elestirmeydi ol. Ózi orıs tábiyatlı adam. “Áset orıs” degen laqabı bar. qattı sawatlı doktor. Lekin, mañlayǵa sıymaytuǵın túri bar.*

— **e?**

— **Ketip qalajaq?**

— **Qayaqqa?**

— *Bir jaqlarǵa! ayalı lolı ma, parsiy millet pe, bilmeymen. Eki ğápininiñ birinde “Ásetti ob ketaman”, deydi¹¹.*

Keltirilgen bul mısallardıñ hámмесinde de dál sonday kontekstlik tolıq emes ğápler ónimli qollanılǵan. Ózinen aldın kelgen ğápler arqalı belgili bolıp turğan juwaplar kontekst arqalı anıq boladı. Olardıñ aldında baslawıshlar túsirilip qalıp qollanılǵan.

— *Onda nege úndemey qaldıñ?*

— *Birewlerdi Ritaǵa uqsattım.*

¹⁰ Муратбай Нызанов. Муҳаббат қосығы. VII том. Роман. – Нәкіс: «Билим». 2018. – Б. 11.

¹¹ Муратбай Нызанов. Муҳаббат қосығы. VII том. Роман. – Нәкіс: «Билим». 2018. – Б. 14.

- **Kimdi-i?** – *Gúlshiyra qızıqsınıp qaldı. – Men taniyman ba?*
- **Taniysañ.**
- *Kim ol? Qayaqta isleydi? Aytağoyshi, intıqtıra bermey.*
- **Usı dógerekte.**
- *Meniñ qáyerim usaydı Ritağa?*
- **Kóp jeriñiz.**
- **Máselen?**
- *Máselen, shash pardoziñiz, murnıñızdıñ uzın hám súykimliligi...*
- *Uzın murın súykimli bola ma?*
- *Qaydam, mağan solay seziledi.*
- **Jáne?**
- *Jáne, lábiñizdiñ qalıñ hám uzınlığı¹².*
- *Erteñ shağım etip júrmese boldı-ğó. Men jigitimdi jalğız taslap ketiwge kózim qıymadı.*
- **Bekem bol.**
- *Álbette, bekem bolaman!*
- *Bağanağımı umıtpaysañ-ğó ya? – dedi Gúlshiyra shıǵıp baratırғанımда.*
- **Umıtpayman.**
- *Azanda aytıp bereseñ!*
- **Kórsem¹³.**

Bul keltirilgen dialoglıq tekstte de dál sonday kontekstlik tolıq emes gápler qollanılğanlıǵın kóriwimiz múmkin. romanğa názer salıp qarasañız bunday mısallar romanniñ hár bir betinde kózge taslanadı. Óytkeni dialoglıq tekstler kóplep berilgen. Waqıyalardıñ emlewıxanada sóz etiliwi, ol jerde emlenip atırǵanlardıñ bir-biri menen sáwbet qurıwları arqalı tiykarǵı kontekst jasaladı. Dialoglıq sózler bar jerde bolsa álbette gáplerdiñ tolıq yáki tolıq emes formada beriliwi ayqın kózge taslanıp turadı.

Ulıwma juwmaqlap aytatuǵın bolsaq jazıwshı Muratbay Nızanovtıñ bul «Muhabbat qosıǵı» atlı romanında tolıq emes gáplerdiñ qollanıw órиси keñ bolıp esaplanadı. Olardıñ ishinde ásirese, kontekstlik tolıq emes gáplerdiñ ónimli qollanıwlıǵın biz jumısımızdıñ izertleniwi barısında bilip aldıq.

Paydalanılğan ádebiyatlar

¹² Муратбай Нызанов. Мухаббат қосығы. VII том. Роман. – Нөкіс: «Билим». 2018. – Б. 15.

¹³ Муратбай Нызанов. Мухаббат қосығы. VII том. Роман. – Нөкіс: «Билим». 2018. – Б. 18.

1. A.Dáwletov., M.Dáwletov., M.Qudaybergenov. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. – Nókis: 2009. – B. 68.
2. Ахметов С, Султанов Қ. Әдебияттануы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1987.
3. Баҳадырова С. Роман ҳәм дәўир. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1978.
4. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1970-2000-жыллар). – Нөкис: Илим. 2016.
5. Бобоев Т. Адабиётшунослик асолари. Дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
6. Ja'rimbetov Q. A'debiyattani'wdan sabaqlar. Woqi'w qollanba. – No'kis: Qaraqalpaqstan. 2012.
7. Járimbetov Q, Genjemuratov B. Ádebiyat teoriyası. Sabaqlıq. – Tashkent: Sano-standart. 2018.
8. Камалов Қ. Қарақалпақ повести (жанрдың эволюциясы). – Нөкис: Қарақалпақстан. 1978.
9. Mámbetniyazov T, Bekbergenova Z, Mámbetniyazova Z. Ádebiyat (9-klaslar ushın sabaqlıq). –Nókis: Bilim. 2019.
10. Нызанов.М Таңламалы шығармалары. VII том. Нөкис, «Билим» баспасы, 2018-жыл.
11. Сагидуллаева Ж. Қарақалпақ кыссаларыда услубий изланишлар (1980 йиллар кыссалар мисолида). Канд. дисс. автореферати. – Нукус: 2010.
12. Султанов К. Основные тенденции развития современной каракалпакской прозы. (1960-1980 годы): Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Т.: 1991.
13. Умуров Ҳ. Адабиёт назарияси. Дарслик. – Тошкент: 2002.

Internet dárekleri

1. <http://uzedu.uz>. Ózbekistan Respublikası Xalıq tálimi vazirligi veb saytı
2. <http://kkuzedu.uz>. Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq Bilimlendiriw Ministrliги veb saytı
3. <http://kitob.uz>. Ózbekistan Respublikası kitapları veb saytı
4. <http://natlib.uz>. Álisher Nawayı kitabxanası veb saytı

Research Science and
Innovation House